

ՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ԲԱՌԱՋՈՒԳԱՐԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՍԱՆՄԱՆՄԱՆ ՍԿՋՐՈՒՆՔՆԵՐԸ

Մ. Ա. ԱՂԱԲԵԿՅԱՆ

Հնդեվրոպական լեզվաբանության մեջ լեզուների տարածքային նկարագրի համար կարևոր են լեզվի բոլոր մակարդակների զուգաբանությունները: Սակայն վերջիններիս սահմանման հարցում լեզվաբանները ընդհանուր կարծիք չունեն: Տարակարծություններն ակնհայտ են դառնում հատկապես տարածքային բառազուգաբանությունների որոշման ժամանակ:

Ա. Մեյեն, հենվելով լեզվաբանական աշխարհագրության սկզբունքների վրա, իր «Les dialectes indo-européens» գրքում փորձել է նոր ձևով ներկայացնել հնդեվրոպական բարբառների միմյանց նկատմամբ դրաված դիրքը: Նա լայնորեն կիրառելով լեզվաբանական աշխարհագրությունից վերցրած զուգաբանություն (իզոգլոս) հասկացությունը, հնդեվրոպական տարածքային զուգաբանությունների համար նշում է հետևյալ էական հատկանիշները. տվյալ խմբի բոլոր լեզուների համար այդ զուգաբանությունների ընդհանուր լինելը, դրանք լեզուներում իրարից անկախ, զուգահեռաբար զարգացած ձևեր չեն, ընդհանուր զուգաբանությունները ներկայացված են աշխարհագրական շփում ունեցող լեզուներում¹: Ա. Մեյեն կարևոր է համարում նաև նորաբանությունների և հնաբանությունների հակադրումը, որի վրա էլ հենց հիմնում է լեզուների տարածքային բնութագիրը:

Այս սկզբունքները, որ ընկած են հնդեվրոպական տարածական լեզվաբանության հիմքում, ընդհանուր բնույթ ունեն և չեն բնորոշում այս կամ այն մակարդակի զուգաբանությունները՝ առանձին վերցրած:

Է. Մակաևը քննարկելով տարածական լեզվաբանության խնդիրներն ու սկզբունքները և ի մի բերելով լեզվաբանների կարծիքները, սահմանում է նաև տարածքային բառազուգաբանությունների առանձնացման սկզբունքները: Նա գտնում է, որ ընդհանուր բառապաշարից առաջին հերթին պետք է բացառել փոխառյալ բառերը. «Հարկ չկա ապացուցելու, որ երկու կամ ավելի լեզուների ցեղակցության աստիճանը որոշելու համար տվյալ լեզվում փոխառությունները չեն կարող հաշվի առնվել»²:

Այստեղ պետք է պարզել մի այլ հարց. ինչպես է ըմբռնվում ցեղակցություն հասկացությունը հնդեվրոպական տարածական լեզվաբանության մեջ:

Հնդեվրոպական տարածական լեզվաբանության հիմնական նվաճումը համարվում և ամենուր հայտարարվում է այն, որ նա փշրեց հնդեվրոպական լեզուների զարգացումը «ծննդաբանական ծառի» ձևով պատկերացնելու սլավոնական գաղափարը և աշխատեց ճիշտ հասկանալ ու ներկայացնել այդ լեզուների փոխհարաբերությունների շատ ավելի բարդ իրավիճակը: Դրան նպաստեց Յ. Շմիդտի աշխատի տեսությունը, լեզվաբանական աշխարհագրությու-

¹ A. Meillet. Les dialectes indo-européens, Paris, 1908, էջ 10—11.

² Э. Макаев, Проблемы индоевропейской ареальной лингвистики, М., 1964, էջ 17.

նր, որոնց նկույնովիստները ավելացրեցին և ն. Տրբեցկոյի լեզվամիությունը, աղափարը, իսկ վերջինս հենվում է լեզուների ինչպես տարամիտվող (գիվեր-սկենտ), այնպես էլ դուդամիտվող (կոնվերգենտ) զարգացման սկզբունքի վրա:

Այս համընդհանուր հանաչում գտած սկզբունքը, որ հնդեվրոպական լեզվաբանության հիմնասյուներից մեկն է, ժամանակին մատնանշել է և Ա. Մենին³:

Հաճախ մի լեզվի այս կամ այն փաստը կամ նույնիսկ ամբողջ լեզուն դավար է հանդեպնել մեկ «ցեղակից» լեզվի: Հայտնի է, օրինակ, որ անգլերենում անդլա-սարսոնական տարրերի կողքին մեծ կշիռ ունեն և ֆրանսիական տարրերը: Ուրեմն ինչպե՞ս որոշել նրա ցեղակցությունը: Վ. Պիդանին պատասխանում է. «Իսկ ինչու՞ չի կարելի ասել, որ նա ցեղակից է երկու լեզուներին էլ»⁴: Լեզվական այդպիսի երևույթները և այդպիսի լեզուները Գ. Մերե-թելին անվանում է տարածին (ալոգենետիկ)⁵:

Ժամանակակից հնդեվրոպական համեմատական լեզվաբանության համար «ցեղակցություն» հասկացությունը այլևս չունի XIX դ. ըմբռնումը, երբ փաստորեն ընդունվում էր լեզուների միայն պարզ տարամիտվող զարգացումը, և անտեսվում էր անդամ սուբստրատը:

Այժմ էլ, սակայն, շատ լեզվաբաններ իրենց ուսումնասիրությունների մեթոդը կամ էական դրույթները հիմնում են այնպիսի պատկերացումների վրա, որոնք չեն հստակում ծննդաբանական ծառի տեսությունից: Վերը նշված իր հոդվածում Վ. Պիդանին հանդես է գալիս հենց այդպիսի լեզվաբանների դեմ՝ ասելով. «Հանուն ինչի՞ Ռիկսը, իսկ նրա հետ և ժամանակակից շատ լեզվաբաններ կցանկանային արգելել մեզ խոսել անդլա-ֆրանսիական կամ ռուսահա-սլավոնական ցեղակցության մասին: Պատասխանը պարզ է. հանուն լեզուների ցեղակցության այնպիսի կոնցեպցիայի, որն առաջացել է (թեև նշված լեզվաբաններից շատերն իրենց հաշիվ չեն տալիս) լեզվի որպես բնական օրգանիզմի ըմբռնման հիմքի... և այդտեղից էլ բխող լեզուների ծննդաբանական ծառի տեսության վրա, այսինքն՝ այնպիսի գաղափարների, որոնք այսօր ոչ մեկը չէր համարձակվի գիտակցորեն պաշտպանել»⁶:

Ուրեմն ճիշտ կլինի արդյոք լեզվի տարածքային բնութագրման ժամանակ լատինյան դուդարանություններից փոխառությունները բացառել, երբ իրականում, ն. Տրբեցկոյի բառերով՝ «լեզվաբանական տեսակետից ցեղակցություն և փոխառություն հասկացությունների միջև գոյություն ունի միայն ժամանակագրական տարբերություն»⁷:

Իրոք, այն բառերը, որոնք դեռ գրաբարում կարելի է առանձնացնել որպես իրանական, հունական և այլ փոխառություններ, ժամանակակից հայերենի համար բնիկ բառեր են:

Է. Մակակը է. Բենվենիստի ստուգաբանություններից բերում է այսպիսի օրինակ. հայերեն պախալ, պախալ, պախալ, պախալ, պախալ բառի-

³ A. Meillet, նշվ. աշխ., էջ 5—6:

⁴ В. Пизани, К индоевропейской проблеме, «Вопросы языкознания», 1966, № 4, էջ 11:

⁵ Г. Церетели, О языковом родстве и языковых союзах, «Вопросы языкознания», 1968, № 3:

⁶ В. Пизани, նշվ. աշխ., էջ 11:

⁷ И. Трубенкой, Мысли об индоевропейской проблеме, «Вопросы языкознания», М., 1958, № 1, էջ 68. տե՛ս նաև В. Пизани նշվ. հոդվածը:

րում պա-ն իրանական նախածանց է, որովհետև հայտնի է, որ *p-ն հայերենում տալիս է կամ (ն) հնդե. penkwe «հինգ», հայ. քիճգ, կամ էլ զրո՝ հնդե. pod- «ոտք», հայ. ոտն⁸: Նման ստուգաբանությունների միջոցով բացահայտվում է լոկ այն փաստը, բր հնչյունական մի օրենքը (*p > h կամ զրո) մի այլ ժամանակահատվածում չի գործել, և այդ հանգամանքը կարող է օգնել մեզ միայն որոշելու տվյալ լեզվում գործող օրենքների ժամանակագրությունը:

Եթե որևէ ժամանակահատվածի համար տանք հնդեվրոպական այս կամ այն լեզվի տարածքային նկարագիրը, առանց «ցեղակից» լեզուներից այդ համաժամանակյա կտրվածքում կատարած փոխառությունները հաշվի առնելու, ապա մենք դարձյալ կհանգենք լեզուների միայն տարամիտվող զարգացման սկզբունքին:

Հնդեվրոպաբանները, ինչպիսի տեսակետ էլ ունենան այս հարցում, միևնույն է, պատմական ժամանակների հնդեվրոպական բարբառներում, որոնց վիճակն ու փոխհարաբերություններն են աշխատում բացահայտել, միմյանցից կատարած բլ մի «փոխառություն» չեն առանձնացնում: Գ. Զոլտան տարածքային մեթոդներով գրած իր գրքի նախաբանում նշում է, որ ալլ հնդեվրոպական լեզուներից (մեծ մասամբ իրանական և հունական) ակնհայտ փոխառությունները ուղղործյան չեն առնվում⁹: Բայց և անմիջապես տողատակի ծանոթության մեջ ավելացնում է. «Ընդ որում ես լիովին գիտակցում եմ, որ սկզբնական ազգակցության» և «փոխառության» միջև ոչ մի սկզբունքային տարբերություն գոյություն չունի, փոխառյալ բառի մասին խոսում են միայն այնտեղ, որտեղ փոխառության ուղղությունը պարզ է: Երբ այդ շափանիշը (kriterium) բացակայում է, խոսում են սկզբնական ցեղակցության մասին¹⁰: Իսկ այդ աակնհայտ փոխառությունները», որ բոլոր լեզուներում էլ կարելի է առանձնացնել, ուշ շրջանի արդյունք են: Սակայն տվյալ լեզվի այդ ուշ շրջանի տարածքային նկարագրի ժամանակ դրանք դառնում են շատ կարևոր զուգաբանություններ, քանի որ այս կամ այն լեզվի որոշ ժամանակահատվածի տարածքային բնութագիրը տալ, նշանակում է տվյալ լեզվի բոլոր մակարդակների զուգաբանությունների հիման վրա որոշել, այսպես կոչված, ցեղակից և ոչ ցեղակից լեզուների հետ ունեցած փոխհարաբերությունները ու նրանց նկատմամբ գրաված դիրքը: Հնդեվրոպական տարածքային լեզվարանությունն, իհարկե, անտեսում է ոչ ցեղակից (հնդեվրոպական տարրեր թիշ կամ ամենևին չպարունակող) լեզուները: Այստեղ խնդրի դժվարությունը այդ ժամանակահատվածի որոշելն է:

Տարածական լեզվաբանության համար ևս կարևոր է «համաժամանակություն» և «տարածամանակություն» հասկացությունների տարբերազատումը: Գրավոր հուշարձաններով հարուստ հայերենի համար, սակայն, հեշտ կլի-նի վերջին երկու հազարամյակում գրեթե ցանկացած ժամանակահատվածի համար որոշել նրա տարածքային բնութագիրը, մանավանդ որ այդ տարածքների մեջ մտնող լեզուները նույնպես գրավոր վկայված են: Բայց ինչպե՞ս վարվենք հնդեվրոպական լեզուների պատմական ժամանակների տարածքները պարզելիս, երբ հնդեվրոպական «նախալեզուն», որն ի դեպ հնդեվրո-

⁸ Э. Макаев. *Угг. աշխ.*, էջ 18:

⁹ G. Solta. Die Stellung des Armentischen im Kreise der Indogermanischen Sprachen, Wien, 1960, էջ 5:

¹⁰ Նույն տեղում:

ողական լեզուների ընդհանրությունների հիման վրա սահմանված կաղապարների հանրադրումար է, և ոչ բացարձակ ռեալություն, տեղադրում են մ. թ. ա. IV—V հազարամյակում, իսկ մեղ հայտնի լեզուները դալիս են (հաճախ չափազանց վատ պահպանված) երկրորդ հազարամյակից: Եթե Վ. Պորցիգը, նորարանությունների վրա հենվելով տալիս է հնդեվրոպական լեզուների տարածքային նկարագիրը, չենք կարող ասել, թե հատկապես ո՞ր ժամանակահատվածին է այն վերաբերում¹¹: Նույնը և Գ. Ջոլտան, որի համար նորարանությունների և հնաբանությունների տարբերումը սկզբունքային հարց չէ, դարձյալ կոնկրետ ո՞ր համաժամանակյա հատվածում է որոշում հայերենի աեղը հնդեվրոպական լեզուների շրջանում¹²: Այստեղ մենք կարող ենք առաջնորդվել ամենաշատը հարաբերական ժամանակագրության սկզբունքներով և խոսել, ասենք, եռաստիմյան կամ նախաստիմյան և այլ կապերի մասին:

Երկրորդ սկզբունքը հանգում է տարածքային բառադուգաբանություններից պաշտամունքային (сакральны́й) և բանաստեղծական բառերի բացառություն: Ա. Մեյլեն նույնպես, ինչպես Մակաեն է նկատում, վերը նշված իր դրքի դեռ 1922 թ. հրատարակության նախաբանում կարևոր է համարել այս սկզբունքը, դառնելով, որ այդպիսի բառերը ցույց են տալիս լոկ այդ լեզուներով խոսողների հասարակական ընդհանուր կառուցվածքը, բայց ոչինչ չեն ասում այդ լեզուների ցեղակցության մասին¹³:

Բանն այն է, որ ընդհանուր հասարակական կառուցվածք մատնանշող բառերը կարող են լինել կամ անկախ, ղուգահեռաբար զարգացած ձևեր և կամ փոխառություններ: Առաջին դեպքում, իհարկե, պետք է դրանք տարածքային բառադուգաբանություններից բացառել, իսկ երկրորդը հանգում է մեր վերև ընդունած սկզբունքին:

Է. Մակաեն այդ բառերի բացառումը պատճառաբանում է մի քիչ այլ կերպ. «Նման նյութի ոչ պիտանի լինելը թելադրված է այն հանգամանքով, որ համահնդեվրոպական պաշտամունքային և բանաստեղծական բառապաշարի տարրերը... որպես կանոն ներկայացնում են բոլորովին արխայիկ կաղմություններ, որոնք տարբեր պատճառներով պահպանվել են այս կամ այն հնդեվրոպական լեզվում: Հենց դրանով էլ նրանք ոչինչ չեն ասում երկու կամ սովելի լեզուների ցեղակցության աստիճանի մասին, չնայած և կարող են ուղահանել այդ հնագույն վերապրուկները»¹⁴: Բայց պարզ չէ, թե ինչ սկզբունքներով են այդ բառերը համարվում արխայիկ, և կամ արդյո՞ք արխայիկ բառերը տարածքային ղուգաբանություններ չի կարելի համարել, հենց այդ ավելի հին տարածքները որոշելու համար: Բացի այդ, «բանաստեղծական» և «պաշտամունքային» բառերը բոլոր լեզուներում չէ, որ իմաստի նույն երանդն ունեն, այսինքն՝ կարող են լինել հենց «պաշտամունքային» և «բանաստեղծական»: Դա է. Մակաեն մեկնաբանում է այսպես. պաշտամունքային և բանաստեղծական բառերը «կարող են ձևարկվել «հասարակացման» (профанация), այսինքն՝ որոշակի մի լեզվում կորցնել իրենց հատուկ պաշտամունքային կամ բանաստեղծական բնույթը և անցնել բառապաշարի շեղոր շրտերին»: Որպես օրինակ նա նշում է, որ հին հնդկ. *hayāh* «նժույդ» (սո-

¹¹ В. Порциг, Членение индоевропейской языковой области, М., 1964.

¹² G. Solta. *աշխ.*

¹³ A. Meillet, Les dialectes indo-europeens, Paris, 1922.

¹⁴ Э. Макаев, *նշվ. աշխ.*, էջ 20:

վորական նշանակությամբ՝ ašvaḥ), իսկ դրան համապատասխանող հայ. ձև բառը կորցրել է ճհատուկ. բանաստեղծական բնույթը և դարձել սովորական բառապաշարի տարր՝ ենթարկվել է հասարակացման, հին հնդկ. rāviḥ «արև» (սովորական՝ suryaḥ-ի դիմաց) ծագումնաբանորեն կապվում է հայ. արև բառի հետ, բայց դարձյալ, հասարակացման է ենթարկվել և այլն¹⁵:

Ի միջի այլոց, Պորցիգը, այդ օրինակները բերելով, չի նշում, որ դրանք արխայիկ բառեր են, մի բան, որ նրա համար կարևոր նշանակություն ունի, այլ համարելով գրական ազդեցություններ, հայ-արիական տարածք չի առանձնացնում¹⁶:

Ոչ մի հիմնավոր ապացույց չկա պնդելու, որ, ասենք, հենց հայերենում են դրանք հաւարակացել, իսկ հնդկերենում պահպանել են իրենց պաշտամունքային և բանաստեղծական բառերի արժեքը: Բայց կարող էր հակառակը տեղի ունեցած լինել. բառը սովորական գործածությունից ունեցել է հատուկ տերմինի արժեք, որ շատ տարածված հրեույթ է լեզուներում, այդ դեպքում հայերենում պահպանված բառերը կհամարվեն հնաբանություններ, իսկ հնդկերենինը՝ նորաբանություններ: Ընդհանրապես այդ սկզբունքը (պաշտամունքային և բանաստեղծական բառերի բացառումը տարածքային բառադուգաբանություններից) բոլոր լեզվաբանները չէ, որ ընդունում են: Ինքը՝ Մակակեն էլ է նկատում, որ Զոլտան, օրինակ, հայ. տան, լատին. domus «աստվածներին նվիրաբերած գոհ», հին. իսլ. taŋn «զոհաբերություն» բառերը բերում է որպես հայ-գերմանական տարածքային զուգաբանություններից մեկը¹⁷:

Ճիշտ է, այս կարգի բառերը կարող են ուռչել լույս սփռել լեզուների պատմական շրջանի փոխհարաբերությունների բնույթի վրա, բայց տարածքային նկարագրի համար դրանք «ոչ պիտանի նյութ» համարել չենք կարող: Եթե, իհարկե, որոշ ժամանակահատվածում երկու կամ ավելի լեզուների կապերը սահմանափակվում են միայն այդ տիպի բառերով, ապա դա ստիպում է մտածել այդ լեզուների շփման ձևերի մասին. միջնորդ լեզվի միջոցով են դրանք փոխանցվել (որովհետև տերիտորիալ շփման ժամանակ փոխադրությունները միայն այդ տիպով չեն սահմանափակվել), թե՛ զուգահեռաբար անկախ զարգացած ձևեր են, կամ էլ, այսպես կոչված, գրական ազդեցություններ:

Է. Մակակեի առաջ քաշած հաջորդ հերկու սկզբունքները տարածական լեզվաբանության համար կարևոր են և ճիշտ: Դրանք են՝ «միայն տիպարանորեն ցեղակից կազմությունների բացառումը», ավելի ճիշտ՝ դրանց օգտագործումը որպես առկա նյութին լրացնող հանգամանք, և վերջապես, «բառային նյութի առանձնահատկությունները» հաշվի առնելու անհրաժեշտությունը: Դա նշանակում է. «ա») որոշակի լեզվում բնիկ բառույթի առկայության հնարավորությունը, որը տվյալ լեզվի պարզացման ընթացքում կտրել է կամ փոխարինվել այլ կազմություններով, որ բառապաշարի տվյալների հիման վրա երկու կամ ավելի լեզուների ցեղակցական հարաբերությունների բացահայտման (установление) ժամանակ, հաճախ կարող է հանգեցնել սխալ հղրակացությունների. բ) ստուգաբանության վիճելի կամ անհասկալի լինելը, որոնց

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 21:

¹⁶ В. Порциг, նշվ. աշխ., էջ 239—240:

¹⁷ Э. Макаев, նշվ. աշխ., էջ 22:

հիման վրա են կառուցվում բառային տարածքային դուզարանությունները»¹⁸։

Մինչև հիմա մենք քննարկեցինք այն հարցը, թե տարածքային վերլուծության ժամանակ ինչ սկզբունքների վրա պետք է հենվել և ինչ մոտեցում պետք է ցուցաբերել ընդհանուր բառապաշարի նկատմամբ։ Բայց ո՞ր տիպի ընդհանրություններ պետք է համարել էական՝ տարածքային բառադուզարանությունները որոշելիս՝ ձևաբանական, հնչյունաբանական, իմաստաբանական։ Թե՛ կառուցվածքային։ Այս հարցում ևս հնդեվրոպական տարածական լեզվաբանությունը մեզ ընդհանուր կարծիք չկա։ 2. միևնույն հեղինակն անդամ որոշակի սկզբունք չունի։ Ե. Մակաևը ճիշտ է նկատում, որ Գ. Զոլտան, հայերենի այս կամ այն բառի տարածքը որոշելիս ելնում է մերթ իմաստաբանական (օրինակ հայ. «ուսանիմ», սլավոն., «սովորել-վարժվել»), մերթ շոյունարանական հատկանիշից (օրինակ երէց, սեռ. երիցու, լատին. priscus) և այլն։ Նույնը կարելի է ասել Կ. Պորցիգի և այլ լեզվաբանների մասին։

Իհարկե, նշված հատկանիշները տարածքային տեսանկյունով շատ կարևոր են, որքա՞ն Մակաևը նույնպես չի ժխտում, բայց զրանք «իրենց տեսակարար կշիռով հավասարաժեշտ չեն, նրանցից յուրաքանչյուրն ունի իր սեփական «տարածքը», իր հարակիցական ժամանակագրությունն ու իր տարածային բնութագրերը (характеристики) և այդ չափանիշների հատումը յուրաքանչյուր լեզվում տեղի է ունենում յուրովի»¹⁹։

Հնդեվրոպական տարածական լեզվաբանության մեջ այս տառակարծությունները, սկզբունքների ոչ հստակությունը, ինչ խոսք, խանգարում են ուսումնասիրությունների ճշգրտությանը, բայց դա գալիս է ուսումնասիրվող նյութի շատ անհայտների պարունակելուց։ «Հնարավոր է, որ հնդեվրոպական տարածական լեզվաբանության հենց մոտ ապագայի խնդիրը կլինի այնպիսի հաստատուն մեծությունների բացահայտումը և ընտրությունը, որոնք թույլ կտան հնդեվրոպական տարածական լեզվաբանության կառուցման ժամանակ դալ միանշանակ փորձակացություններ»²⁰։

Բայց և այնպես մենք ուզում ենք փորձել որոշելու այն էականը, որ անհրաժեշտ է բառային դուզարանությունը ճիշտ արժեքավորելու համար։

Վերջին նշված չափանիշները, որ բովանդակության և արտահայտության ոլորտներում բառի տարածքային հատկանիշներն են, իրոք հավասարաժեշտ լինել չեն վարող, միայն այս կամ այն հատկանիշով որոշվող բառի տարածքային արժեքը նույնպես ճիշտ չի լինի։

Բառային դուզարանությունը բառի բովանդակության և արտահայտության պլաններում միաժամանակի հայտ եկող տարածքային հատկանիշների պոմարն է։

Տարածքն ընկած է հնդեվրոպական բոլոր լեզուներում լեզվական փաստի տարածման առավելագույնի և նվազագույնի միջև։ Տարածքի սահմաններում լեզվական երևույթի առավելագույն արժեքը կլինի նույնությունը։

Ուրեմն արտահայտության պլանում բառի տարածքային առավելագույն արժեքը նույնաձևությունն է, բայց համահնդեվրոպական նույնաձևությունը

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 22—23։

¹⁹ Э. Макаев, Армяно-индоевропейские лексические изоглоссы и ареальная лингвистика, Zeitschrift für Phonetik, Sprachwissenschaft und kommunikationsforschung, Berlin, 1967, Band 20, Heft 516, 1967, էջ 464։

²⁰ Նույն տեղում։

կամ որևէ լեզվում մեկուսացած ձևը տարածքային հատկանիշ չեն: Նույնա-
 ձևություն ասելով մենք այստեղ պետք է հասկանանք նաև այն հնարավոր
 նույնությունը, որ տվյալ լեզուների ձևերը կարող են թելադրել. օրինակ. հայ.
 բերեմ, հին հնդկ. bharati, հուն. βερω. լատին. iero: Այս օրինակներում հու-
 նարենի և լատինների ձևերի բացարձակ նույնությունից բացի, կարող ենք
 խոսել նաև նշված բոլոր բառերի արմատների նույնաձևության մասին, քանի
 որ հնդեվրոպական համեմատական քերականության հնչյունական հայտ-
 նի օրենքների համաձայն բոլորն էլ հանգում են նախնական *bher- արմա-
 տին, այսինքն՝ այդ ձևերը կողք-կողքի կարող ենք դնել համաժամանակյա
 նույն, բայց ավելի հին մի հատվածում:

Նույն սկզբունքով բովանդակության պլանում բառային զուգաբանության
 տարածքային առավելագույն արժեքը կլինի նույնիմաստությունը, բայց հա-
 մահնդեվրոպական նույնիմաստությունը տարածքային արժեք չունի. իսկ նվա-
 ռագույն արժեքը ոչ թե հականիշությունն է, որ հաճախ այս կամ այն հաս-
 կացության բնույթից է բխում (ծայր ^{վերջ} սկիզբ

վին մեկուսացած բառիմաստը: Նույնիմաստություն, սակայն, պետք է ըն-
 դունել և այն առումով, որ տարբեր լեզուներում կարող են համընկնել բառի
 մեկ կամ ավելի նշանակությունները (մեծ մասամբ գլխավոր), և պարտա-
 դիր չէ, որ տվյալ բառի իմաստային դաշտերը այս կամ այն լեզուներում
 իրար ծածկեն:

Լեզվաբաններն իրենց համեմատական ուսումնասիրությունների ժամա-
 նակ հենվում են հիմնականում բառերի հնչյունային համապատասխանու-
 թյունների վրա, որովհետև դրանց միջոցով բացահայտվող հնչյունական օ-
 րենքները փոքրացնում են պատահական նմանության հնարավորությունը:
 Իսկ համեմատական իմաստաբանությունը հնդեվրոպական լեզվաբանության
 ամենաքիչ ուսումնասիրված բնագավառն է: Այստեղ չկան որոշակի սկզբունք-
 ներ և նպատակներ: Սակայն իմաստաբանական համեմատական ուսում-
 նասիրությունը չենք կարող տանել այն ուղղությամբ, որպեսզի պարզենք, օ-
 րինակ, վերականգնված բառ-կաղապարի իմաստը այս կամ այն լեզվում
 (լեզուների խմբում) ինչ զարգացում է ապրել (իմաստի պահպանում, նեղա-
 ցում, լայնացում և այլն), քանի որ այդ «բառերը», և՛ հնչյունային տեսքով,
 և՛ իմաստով լուրջ գիտական բանաձևեր են: Այդ բառերի և դրանցով խոսող
 ժողովրդի գոյության հնարավորությունը, այն էլ մեզնից 6—7 հազարամյակ
 առաջ, խիստ փոքրանում է հենց այն իմաստով, որ դրանք հնդեվրոպական
 լեզուների ստուգաբանական բառարաններում անգամ ունեն ավերացական,
 ընդհանուր իմաստներ: Բացի այդ, ժամանակակից մարդը ինչքան էլ ուզենա
 «մտածել» իրենից հազարամյակներով հեռու, անհայտ հայացքներով ու ըմ-
 բռնումներով մարդու նման, միևնույն է, հասկացությունների նույնատիպ
 զուգորդություններ միշտ չէ, որ կարող է կատարել:

3. Պոկոռնու ստուգաբանական բառարանում, օրինակ, հնդեվրոպական
 pel- արմատը բացատրվում է հետևյալ կերպ. «Ոչ պարզ գույների համար
 արտահայտությունների մեջ, ինչպես. «մոխրագույն, գունատ», այլև «խամ»²¹,

²¹ J. Pokorny, Indogermanisches etymologisches Wörterbuch, Bern, 1959, էջ 801

Այդ արմատը կապում ենք «գույն» հասկացութեան հետ, որովհետեւ հնդեվրոպական լեզուներում պահպանված բառիմաստները (հուն. *χρῶμα*. հայ. ալիք, հին հնդկ. *pralita* «ալիհեր», լատ. *palleo-ere* «գունատվել», կիմ. *llwyd* «մոխրագույն», հին պրուս. *roalis* «աղավնի» և այլն) ունեն, այսպես կոչված, մի ընդհանուր ենթատեքստ, այն է՝ «սպիտակ, բաց գույն», որից նշված իմաստների դարգացումը հնարավոր ենք համարում։ Բայց գա բոլորովին էլ չի նշանակում, թե **pel-* արմատը սկզբից ի վեր «ոչ պարզ» գույն է նշանակել։ Ընդհակառակը, հնարավոր է, որ սկզբում նա նշանակած լինի որեւէ կոնկրետ առարկա, երևույթ, իսկ գույնի հետ զուգորդությունը լեզուներում կատարված լինի ավելի ուշ (ինչպես, օր., ռոման. ֆր. *rose*)։ Հնարավոր է նույնիսկ, որ նախնական իմաստը պահպանված լինի վերը նշված լեզուներից մեկում։

Ինչպե՞ս զոյգություն ունեն սոսկ հնդեվրոպական լեզուների ընդհանրությունները, որոնց վրա հենվելով պետք է բացահայտել տարբեր լեզուներում տրվել րառի իմաստային հարաբերությունները և խոսել այդ լեզուներում նույն իմաստության, հոմանիշության, իմաստի մոտիկության, իմաստային դաշտերի հարաբերության, այս կամ այն լիզվելով բառիմաստի հասկացությունների ավելի ուշ կամ լայն ընդգրկման և այլնի մասին։ Սրանք բովանդակության տրված լատի տարածքային հատկանիշներն են, քանի որ կարող են ունենալ տարածման իրենց տարբեր սահմանները, այսինքն՝ կազմել տարածքներ։

Հաճախ իմաստաբանական համեմատական ուսումնասիրությունների ժամանակ կարեւոր են համարում լեզուներում այս կամ այն հասկացությունների (կենցաղային իրեր, աղդակցություն, կենդանիներ և այլն) խմբին պատկանող հնդեվրոպական բառամիջոցի առանձնացումն ու համեմատությունը։ Այդ կարգի բառերը, իհարկե, օգնում են բացահայտելու տվյալ լեզուների պատմական կապերի բնույթը, բայց որպես այդպիսիք (հասկացությունների որոշակի խմբին պատկանող բառեր) տարածքային զուգաբանություններ չեն, որովհետեւ թեմատիկ այդպիսի խմբեր բոլոր լեզուներում էլ կան, ամեն դեպքում մեղ միշտ հետաքրքրում է տվյալ իմաստաբանական խմբին պատկանող բառի այս կամ այն նշանակությունը որ լեզուներում է առկա, այսինքն՝ որտեղ կա նույնիմաստություն, հոմանիշություն և այլն։

Ինչպես արդեն ասվեց, բառի տարածքային բնութագրման մեջ մտնում են բառիմաստի և հնչյունական ձևի տարածքային արժեքները։ Բառի բովանդակության և արտահայտության պլաններում տարածքները կարող են իրար շփակել։ Այնտեղ, որտեղ դրանք իրար կծածկեն, կլինի տվյալ բառի տարածքային առավելագույն արժեքը, և այդ տարածքը կառանձնացնեն որպես ուժեղ (կամ բացառձակ), իսկ միայն իմաստային կամ միայն հնչյունակառուցվածքային զուգաբանություններով որոշվող տարածքները՝ թույլ և համապատասխանաբար էլ՝ ուժեղ (բացառձակ) և թույլ զուգաբանություններ։ Այսպես. հուն. *ἀργύρεος*, գոտ. *argant*, միսսապ. *argorian*, լատ. *argentum*, բոլորն էլ «արծաթ» նշանակությամբ, բացարձակ զուգաբանություն են, քանի որ տվյալ բառը և՛ բովանդակության, և՛ արտահայտության պլաններում (բոլորն էլ հանդիմ են **arg-* արմատին) ունեն տարածքային առավելագույն արժեքներ։ Իսկ, ասինք, հին. հնդկ. *raśata-*, ավ. *ṛaśata-*, օսկ. *aragetud* և այլն ձևերը վերը նշված լեզուների տեսանկյունով ավելի թույլ զուգաբանու-

թյուններ են, քանի որ տարածքային առավելագույն արժեք ունեն միայն բովանդակության պլանում:

Լեզուներում բառերի նույնիմաստությունը, հոմանիշությունը և այլն կարող են անկախ զարգացման արդյունք լինել: Բայց ինչքան մեծ լինի բառիմաստի տարածքը (լեզուներ ընդգրկելու առումով) այնքան կփոքրանա նրա անկախ զարգացման հնարավորությունը: Այս դեպքում, սակայն, հակասություն է ստացվում, քանի որ ամեն մի երևույթ, ձգտելով համահնդեվրոպական ընդհանրության, ձգտում է ցեղակցության ստուգական առավելագույնին, իսկ տարածքը՝ զրոյի: Այդ հանգամանքը բառի տարածքային արժեքավորման ժամանակ պետք է հաշվի առնել: Ծիշտ է, ասենք, համահնդեվրոպական նույնիմաստությունը տարածքային հատկանիշ չէ, բայց եթե տվյալ բառը տարածքային հատկանիշ է ցուցաբերում արտահայտության պլանում, չենք կարող հավասարեցնել այնպիսի զուգաբանության հետ, որը նույնպես տարածքային հատկանիշ ունի միայն արտահայտության պլանում, սակայն համահնդեվրոպական նույնիմաստություն չէ:

Բառային զուգաբանությունների տարածքային արժեքավորման այսպիսի մետեցում ցուցաբերելով, մենք չենք կարծում, որ հասնում ենք մեծ ճշգրտության: Միշտ պետք է նկատի ունենալ լեզվի այն յուրահատկությունը, որ բառի զարգացման համար բառիմաստի և նրա հնչյունային արտահայտման ձևի կապը անհրաժեշտ պայման չէ, բառիմաստի փոփոխությունը միշտ չէ, որ ուղեկցվում է արտահայտման ձևի փոփոխությամբ և կամ ընդհակառակը: Բառի իմաստը կարող է գտնել հնչյունային արտահայտման բոլորովին մի նոր ձև, իսկ հինը՝ նոր իմաստ, երկուսն էլ փաստորեն լեզվի համակարգից դուրս չեն մնա, այդ համակարգում կգրավեն նոր տեղ ու կունենան նոր հարաբերություններ, որի պատճառով էլ հետագայում այդպիսի զարգացման հայտարարումը չափազանց դժվար կլինի և կխանգարի լեզուների ցեղակցական կապերի ճիշտ բացահայտմանը: Բացի դրանից, խիստ կարևոր է համաժամանակյա կտրվածքի ճիշտ որոշելը: Տարբեր ժամանակապարտություն ունեցող զուգաբանությունները նույն հարթության վրա դնելու դեպքում լեզուների տվյալ ժամանակահատվածի տարածքային հարաբերությունների պատկերը խիստ կաղավաղվի:

Վերը նշված մեթոդն, ինչ խոսք, ավելի արդյունավետ կլինի, որոշակի ժամանակահատվածում լավ հայտնի լեզուների նկատմամբ կիրառելիս, բան սլատմական ժամանակներում անհայտ հնդեվրոպական բարբառների փոխհարաբերությունները բացահայտելու դեպքում: Բայց և այնպես, արտահայտության և բովանդակության պլաններում զուգաբանության տարածքային հատկանիշների համակցելու սկզբունքը մեղ թվում է ամենակարևորը բառի տարածքային ընդհանուր արժեքը ճիշտ որոշելու համար:

ПРИНЦИПЫ ОПРЕДЕЛЕНИЯ АРЕАЛЬНЫХ ЛЕКСИЧЕСКИХ
ИЗОГЛОСС

М. А. АГАБЕКЯН

Резюме

В вопросе определения ареальных лексических изоглосс компаративисты придерживаются различных мнений. Разделяя в основном точку зрения А. Мейе и Э. Макаева, мы, тем не менее, включаем в ареальные лексические изоглоссы заимствования, сакральные и поэтические слова. Дать ареальную характеристику определенного периода того или иного языка, значит на основе всех уровней изоглосс определить взаимоотношения так называемых родственных и неродственных языков и занимаемую ими позицию по отношению друг к другу. Индоевропейское ареальное языкознание игнорирует неродственные (т. е. мало содержащие или вовсе не содержащие индоевропейские элементы) языки.

Для установления ареальной валентности слова самым главным является принцип сочетания ареальных признаков в плане выражения и в плане содержания, а также правильное определение изучаемого синхронного среза данного языка.